

УДК [327:070](091)"18"

БЕРЕЗОВСЬКА Т.В., Миколаївський державний аграрний університет

Березовська Тетяна Всеволодівна (1958 р.н.). У 1983 р. закінчила історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. Кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Миколаївського державного аграрного університету. Коло наукових інтересів – преса як важіль зовнішньополітичної переорієнтації Російської імперії в останній третині XIX ст.

ОБГОВОРЕННЯ РІШЕНЬ БЕРЛІНСЬКОГО КОНГРЕСУ 1878 РОКУ НА СТОРІНКАХ РОСІЙСЬКОЇ СТОЛИЧНОЇ ПРЕСИ

Досліджується вплив російської столичної преси на формування антинімецької громадської думки після Берлінського конгресу 1878 року. Висвітлюється роль преси у поглибленні російсько-німецьких економічних та політичних протиріч.

The Repercussions of the Russian metropolitan press on the Decisions of the Berlin Congress in 1878. A short study revealing the impact of the Russian metropolitan press exerted upon the formation of the Russian public opinion on foreign policy and foreign economic relation.

Прошло вже декілька століть, а проблема газетних (або інформаційних війн) не лише не зникла, а, навпаки, актуалізувалась. Це можна пояснити глобалізацією інформаційних процесів, бурхливим розвитком і пануванням інформаційних технологій, що дозволяють політикам експлуатувати інформаційний простір, а також процес взаємодії масових комунікацій та їх аудиторій.

У цьому зв'язку звернення до проблематики, пов'язаної з історією газетних полемічних кампаній, зокрема тих, що виникали внаслідок загострення зовнішньополітичних відносин, вплив преси на корегування офіційного курсу зовнішньої політики країни, залишається темою актуальною. Це дає привід поставити питання про можливість не лише дослідження російської столичної преси та її трансляції зовнішньополітичних подій кінця 70-х років XIX ст., але й про нагальну потребу розкриття механізму впливу громадської думки на вироблення

напряму курсу європейської політики останньої третини XIX ст.

Своєрідність російської преси полягала в тому, що в умовах жорсткої цензури вона почувалася більш розкутою в обговоренні питань зовнішньої політики, ніж у проблематиці внутрішньополітичній. Образно кажучи, цензурний комітет Росії вважав за доцільне дозволяти російським газетам та журналам із сарказмом писати про канцлера дружньої країни Бісмарка та про його "невдячність", але забороняв зловживання в російських міністерствах.

Метою запропонованого дослідження виступає проблема віддзеркалення російською пресою рішень Берлінського конгресу 1878 р. До розгляду залучені найбільш популярні й вагомі видання Петербурга та Москви. Оразу слід зауважити, що провінційна преса не виступала із самостійними статтями по зовнішній політиці, а лише передруковувала їх із центральних видань.

Хоча дана тема спеціально не досліджувалася у вітчизняній історіографії, окремі її аспекти знайшли висвітлення в ряді праць із зовнішньополітичної проблематики [1]. Суттєвим моментом є той факт, що російська історіографія позитивно висвітлювала роль російської преси в розірванні російсько-німецьких дружніх стосунків та переорієнтації Росії на союз із Францією. І, навпаки, західноєвропейська та американська історіографія відзначала вкрай негативну роль втручання російської преси в питання зовнішньої політики [2].

Історіографія південних та західних слов'ян пов'язувала роль преси з національним відродженням своїх країн і наполягала на невтручанні Росії у ці процеси [3].

У російській історіографії присутній вагомий за обсягом пласт літератури, що присвячений як історії російської преси взагалі, так і історії окремих видань, зокрема. Як правило, ця література позбавлена ґрунтовних висновків і має описовий характер. Але разом із тим несе на собі інформаційне навантаження про склад редакційної колегії, видавців та авторів [4].

Предметом спеціальних досліджень радянських істориків зазвичай виступала робітничая та демократична преса, проте окремі сюжети були присвячені механізму взаємодії самодержавного уряду та консервативних періодичних видань. Так, В.Г. Чернуха на основі скрупульозного аналізу цієї взаємодії підкреслювала, що вони були суперечливими і полягали в тому, що, з одного боку, уряд ставився до преси як до виразниці громадської думки, з іншого, розглядав як засіб формування громадської думки [5].

Тема взаємодії різних економічних і політичних течій з питань вироблення зовнішньополітичного курсу Росії в останній третині XIX ст. знайшла втілення у дослідженнях останнього десятиріччя. Заслугує на увагу книга В.М. Хевроліної, присвячена взаємодії політики й влади [6]. Дослідниця не лише розкрила важливі моменти боротьби великого промислового капіталу за вироблення Росією власного політичного курсу орієнтованого на розрив відносин з Німеччиною, встановлення гегемонії на Балканах та союзних відносин із Францією. Але й показала роль у цих процесах преси та громадської думки.

Отже, є всі підстави стверджувати, що преса сфокусувала в собі весь спектр політичних, економічних та ідеологічних питань і відповідно є одним з вагомих джерел по їх дослідженню. Але одночасно преса і сама виступає джерелом дослідження як потужний інструмент впливу на вироблення політичного курсу країни. Цю тезу підтверджують матеріали столичних видань, на сторінках яких було вміщено відгуки на рішення Берлінського конгресу.

Проте, перед тим як перейти до безпосереднього аналізу преси, розглянемо політичну ситуацію, яка склалася у світі напередодні і під час конгресу 1878 р. Балканська криза, викликана

національно-визвольними рухами поневолених Туреччиною народів, призвела врешті-решт до російсько-турецької війни. Одразу слід наголосити, що прямої зацікавленості в цій війні у Росії бути не могло. У вигравші залишалися Австро-Угорщина, Англія та Німеччина, чий капітал вкладався в турецьку економіку. Політичний же аспект був пов'язаний з підтримкою цими країнами опозиційної султана правлячої верхівки. Це розумів і імператор Олександр II, і голова російського міністерства іноземних справ князь О.М. Горчаков. Тому російський уряд майже два роки намагався вирішити балканську проблему дипломатичним шляхом. Російська дипломатія, пам'ятаючи уроки минулого, не припустила в 1877 р. створення ворожої коаліції, подібної до "кримської" 1854-1856 рр. Жодна з континентальних держав не збиралася воювати на боці Туреччини, навіть особливо зацікавлений Лондонський кабінет оголосив про свій нейтралітет.

При війні "один на один" не могло бути сумнівів щодо перемоги Росії, тим більш в обстановці подальшого підйому національно-визвольного руху, що охопив багато провінцій Османської імперії. Війна була переможною і популярною в народі. Усі прошарки російського суспільства виступили за дієву допомогу повсталим слов'янам. Уперше в XIX ст. громадська думка Росії майже однотайно і з значною силою почала тиснути на уряд із вимогою підтримати зброєю боротьбу братів-слов'ян проти турецького поневолення [7].

Ідеологічним підґрунтям цього тиску виступала давня російська месіанська ідея, яка упродовж століть використовувалася російською публіцистикою. Це ідея спадковості від Візантійської імперії: Москва – третій Рим. При цьому Османська імперія розглядалася як явище тимчасове, таке, що не має право на існування. А на Росію покладалися особлива місія захисниці усіх православних народів на Близькому сході. Незаконність і тимчасовість володарювання турків підкреслювалося навіть в урядових паперах, не кажучи вже про пресу.

Один із провідних російських публіцистів так обґрунтував на початку 70-х років XIX ст. необхідність оволодіння Константинополем: "Метою прагнення російського народу з самих початків його державності, ідеалом просвітництва і величчя для наших предків, центром православ'я, яблуком розбрату між нами та Європою... є Константинополь. Яким захватом сповнилися б наші серця від саява нами встановленого хреста на бані Святої Софії [8]. Ідеї особливої місії Росії на Сході, її богообраності, незбагненності і відповідної відокремленості від західноєвропейських держав були широко задіяні публіцистикою і репрезентувалися майже всіма прошарками російського суспільства.

Проте, як у кожній ідеології, реальним підґрунтям добрих намірів Росії виступав дуже вагомий економічний та політичний чинник-протоки Босфор і Дарданелли. Саме вони були ключем світової торгівлі, а відповідно і світової могутності. У разі захоплення Росією Константинополя, вона перетворилася б на світову наддержаву. Такого різкого порушення світової політичної рівноваги не могла допустити жодна велика країна. До того ж Балканський півострів був ласим шматочком для проникнення іноземного капіталу. Так, російські підприємницькі кола були зацікавлені в отриманні замовлень на будівництво тут залізниць. Аналогічні інтереси переслідувала Австро-Угорщина. Англія та Німеччина бачили можливість просування своїх товарів на Балкани і далі на Схід.

Тому немає нічого дивного в тому, що після блискучої перемоги Росії над Туреччиною й підписанням на вигідних умовах Сан-Стефанської мирної угоди, Англія та Австро-Угорщина виступили з пропозицією скликати європейський форум для перегляду статей цього договору. Західні держави не могли примиритися з можливим утворенням нової християнської держави Болгарії. За Сан-Стефанською схемою нова держава мала простягнутися від архіпелагу до Чорного моря, роз'єднуючи ті частини Турецької імперії, які ще лишилися під владою султана. Австро-Угорщина та Англія були проти створення Великої Болгарії, бо розглядали її як васала Росії.

Англія ще до Берлінського конгресу розпочала прямі переговори з Росією про зміни в Сан-Стефанській угоді. Росія, прагнучи відвести від себе небезпеку ізоляції, а, можливо, і прямої агресії великих європейських країн, вимушена була принести у жертву Велику Болгарію і відмовитися від частини своїх завоювань в Азії. Одночасно Англія підписала таємну угоду з Портою, за якою зобов'язувалася захищати азійську Туреччину від нападів Росії. За це Англія отримала право зайняти острів Кіпр. Австро-Угорщина також підписала угоду з Англією з метою чинити опір "Сан-Стефанській" Болгарії.

Таким чином, серія проведених за декілька тижнів до Берлінського конгресу переговорів і угод багато в чому визначили розподіл сил, хід і навіть наслідки спільного європейського форуму. "Рідко було колись, щоб конгрес почався з такими заздалегідь підготовленими домовленостями", – підсумовував англійський прем'єр Дізраелі в червні 1878 р. на засіданні свого кабінету [9].

Конгрес розпочався 13 червня 1878 р. і тривав місяць. Головними його учасниками вважалися всі держави, що підписали Паризький трактат 1856 р. – Англія, Франція, Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина. Головою конгресу було

обрано канцлера Німеччини Бісмарка, який, за власним висловом, зобов'язувався виступати в ролі "чесного маклера".

У день відкриття конгресу один із берлінських часописів надрукував гумористичний малюнок, який досить влучно характеризував як сам конгрес, так і його наслідки. На малюнку було зображено Бісмарка у вигляді офіціанта, який запрошує до сервірованого столу дипломатів. При цьому канцлер Німеччини промовляє: "Голуб миру поданий. Прошу скуштувати." Усі присутні підходять до столу, а в цей час Дізраелі з Горчаковим тягнуть до трапези турка, що всіма силами опирається.

Чим же став для Росії та її зовнішньої політики Берлінський конгрес? Беручи до уваги його передбачуваність, російській дипломатії залишалось йти по накатаному шляху. Але Петербургу все ж таки вдалося досягти і неочікуваних результатів. Болгарія отримала широкий вихід до Чорного моря. Південна Болгарія залишалася під формальним контролем Туреччини, але це не в змозі було припинити неминучий процес возз'єднання. На конгресі спалахнула сутичка між Росією та Англією щодо Бессарабії, яку англійці вимагали повернути Румунії, а також через Батум, який повинен був перейти Туреччині. По цим двом питанням російська дипломатія виявила твердість і на поступки не пішла.

Таким чином, слід зазначити, що Берлінський конгрес не був таким вже похмурим відступом зовнішньої політики Росії як це зображувала російська преса. Це була цілком передбачувана політична подія, що не могла принести Росії якихось відчутних політичних та економічних дивідендів, так само як і російсько-турецька війна 1877-1878 рр. І, навпаки, Берлінський конгрес створив сприятливі умови для просування на Близькій Схід великого західного капіталу.

Оцінка наслідків Берлінського конгресу з'явилася на сторінках російської преси з початку 1879 р. Газети й журнали Росії відображували складний і різноманітний спектр суспільних напрямів. Але в обговоренні питань зовнішньої політики, наслідків Берлінського конгресу майже всі видання Петербурга і Москви зайняли тверду негативну позицію. Основний тон задавали в Петербурзі газета "Голос", в Москві – видання М.Н. Каткова.

Петербурзька газета "Голос" вважалася неофіційним друкованим органом канцлера О.М. Горчакова. Саме цю газету читали в усіх європейських столицях. Тому на редакцію лягала особлива відповідальність і обережність у поданні матеріалів. Тим більш дивним була поява на шпальтах газети серії недоброчливих статей щодо дружньої країни Німеччини та до її канцлера Бісмарка. Вже 2 та 4 січня 1879 р. газета почала писати про невдячність Берліна.

Росія зробила Німеччині неоціненну послугу в 1870 р. (франко-пруська війна, нейтралітет Росії), але та не підтримала союзницю на Берлінському конгресі [10]. Наприкінці місяця, 31 січня, “Голос” висловився ще конкретніше. Програш у суперництві з Австрією на Балканах газета перекладала на Німеччину. Друкований орган російської дипломатії писав, що Троїстий союз можна вважати недійсним, його замінив союз подвійний, союз Німеччини з Австрією. А на конгресі “наші союзники стали друзями наших ворогів” [11].

Але повним політичним нігілізмом виявилася стаття, розміщена в “Голосі” від 10 лютого 1879 р. Саме вона ознаменувала собою початок газетної війни. Стаття називалася “Невдачі князя Бісмарка”. У ній писалося, що Берлінський конгрес довів, якою егоїстичною є політика німецького канцлера і якою брехливою й непевною є його дружба. Тому, робила висновок газета, чи слід підтримувати цю дружбу, чи може пошукати інших друзів у Європі. Таким другом може стати Франція, яка завдяки Німеччині знаходиться в ізоляції [10].

Вся європейська преса виступила з засудженням заяв “Голосу,” стверджуючи, що Бісмарк навпаки, керуючись інтересами Німеччини, підтримував на конгресі Росію, бо німецько-англійське економічне суперництво все більш поглиблювалося, і Німеччина була зацікавлена в російській дружбі. Німецькі газети не обійшли стороною і таку тему, як загадкова російська душа, яка прагне вирішувати світові проблеми і проливати кров за чужі інтереси, в той час як власна домівка вимагає негайного облаштування й наведення порядку.

Бісмарка непокоїла ця газетна суперечка, він не бажав сваритися з Росією. Німецький канцлер був твердо переконаний, що доки Росія та Німеччина разом, в Європі буде спокій і що цей монархічний союз буде протистояти революційному рухові. Олександр II так само був прибічником міцної дружби між Росією та Німеччиною. Але, незважаючи на це, “Голос” вів активну агітацію проти Німеччини до кінця серпня 1879 р. Кінець газетній війні поклав російський уряд, надрукувавши офіційну заяву в “Урядовому віснику” [12], після чого були вжиті репресивні заходи і видання “Голосу” було затримано на п’ять місяців. Цей захід боляче вдарив по кишені видавців. Після відновлення виходу газети загальний напрям її статей щодо зовнішньої політики значно пом’якшав.

Якщо навіть проурядова газета “Голос” виступила проти союзу з Німеччиною, то що вже казати про московські видання М.Н. Каткова, тісно пов’язані з російськими підприємницькими протекціоністськими колами. М.Н. Катков у своїх “Московських відомостях” лаяв за Берлінський конгрес і російську дипломатію, і Бісмарка, а Німеччині погрожував “російською пам’ятною

книжкою” [13]. Цю тезу журналіст поглибив і войовничо загострив у своєму журналі “Руський вісник”, де писалося, що оскільки Берлінський конгрес не вирішив основних питань, то Росію знов чекає поле брані і вона повинна стояти озброєною і готовою в будь-яку хвилину вступити до бою [14].

Звичайно, як розумний публіцист і людина, яка була тісно пов’язана з урядовими колами, М.Н. Катков усвідомлював, що після громадсько-патріотичного підйому напередодні російсько-турецької війни 1877-1878 рр. у країні наступила криза розчарування наслідками Берлінського конгресу. Тому уряд і Комітет у справах преси закриває очі на негативне ставлення друкованих органів до Міністерства закордонних справ Росії, окремих дипломатів, не кажучи вже про Австро-Угорщину, Німеччину та її канцлера Бісмарка. І хоча М.Н. Катков більше цікавився економічними стосунками між Росією та Німеччиною, він сповна скористався наданою можливістю виступити з критикою “неспроможною щось вирішити” російської дипломатії [14]. Проте головною думкою, яка рефреном проходила на сторінках його видань, була теза, що “Росія має на сході свою століттями заповідану політику, свою мету, якої не може зректися” [15]. Так заявляли про себе російські промислові протекціоністські кола, чиї швидко зростаючі апетити вже звернулися в бік Балканського півострова.

Негативне ставлення до Німеччини та Австро-Угорщини було майже одноставним. Другорядна преса, чийми читачами були ремісники, дрібні власники, обслуговуючий персонал, не відрізнялася особливою вишуканістю. Так, “Газета О. Гатцука”, виливши багато бруду на російську дипломатію, прямо радила не волочитися в хвості німецької політики, а простягнути руку допомоги Франції. На думку редакції, досить вже Німеччині поводитися з Росією як із дійною короною [16].

Ліберальна преса Росії, зокрема журнал “Вісник Європи”, прагнули об’єктивності, зазначала, що газетна війна з підсумків Берлінського конгресу велася російською пресою в неприпустимо брутальному тоні. В Європі звернули увагу на той факт, що російські газети дружно лаяли канцлера союзної країни Бісмарка, проте уряд їх у цьому не стримував. “Вісник Європи” не без підстав вважав, що ця газетна полеміка не що інше, як зведення особистих рахунків між двома канцлерами – старого О.М. Горчакова та його блискучого учня Бісмарка, але ні в якому разі не національна антипатія двох народів, як це пишуть слов’янофіли. Узагалі в політичній ізоляції Росії ніхто, крім неї самої, не винен. Німеччина нічим не зобов’язана Росії, навпаки Росія повинна бути вдячна Німеччині за урегулювання міжнародної політики після російсько-турецької війни. Німеччина – традиційний союзник Росії, а “союзи не можна змінювати, як сукні” [17].

Інше ліберальне видання, петербурзька "Вечірня газета", що видавалася підприємцями для підприємців, вважала за потрібне для Росії покинути платонічні ідеї про оволодіння протоками. Берлінський конгрес скінчився і треба звільнити болгар від російської опіки, "і самі болгари цього хочуть, і Росії досить витратити гроші та кров", до того ж чи варто виснажувати казну Росії задля справи, що не відповідає інтересам російського народу [18].

"Вечірня газета" – одна з небагатьох газет, що випадала із загальної лави російських видань усіх напрямків. Її кредо обходило таку характерну рису російської ментальності, як ставлення загального, спільного вище особистого, індивідуального. Навпаки, на європейський манер "Вечірня газета" закликала передусім дбати суто про свою, особисту зацікавленість, тому і виступала проти зайвої напруги сил, військових і фінансових, на Балканському півострові. "Невже можна серйозно вважати, – писала газета, – що невеличкі народи, які майже всі випереджають нас в культурному й промисловому напрямках бажують і прагнуть політичного об'єднання з Росією" [19].

"Вечірня газета" дуже дотепно писала про особливості російського психотипу: "Послухати, наприклад, "Московські відомості", так доведеться прийти до висновку, що всі європейські держави, від малого до великого, навіть усе

європейське населення поспіль тільки і має думку про те, як би принизити й зневажити слов'янство взагалі і Росію в особливості [20].

Таким чином, в обговоренні наслідків Берлінського конгресу взяла участь російська столична преса всіх напрямків. В основному його рішення розглядалися як принизливі та образливі для Росії. Кампанія, що була розгорнута в російській пресі проти Австро-Угорщини та Німеччини з приводу рішення Берлінського конгресу, не мала під собою певної основи. Ці країни нічого не були винні Росії і захищали передусім свої власні інтереси. Але російська публіцистика вдало переконувала громадську думку Росії у протилежному. З публіцистики тези про невдачу Німеччину і ворожу Австро-Угорщину перейшли до історичних досліджень. Але, головне, вони опанували помислами не одного покоління і призвели врешті-решт до розриву традиційного монархічного російсько-німецького союзу.

Негативне ставлення російської преси до рішень Берлінського конгресу, її зневага до Австро-Угорщини та зненависть до Німеччини (при тому, що ці держави були офіційними союзниками) зайвий раз довели усій Європі одну з найхарактерніших рис російської, зовнішньої політики – імперський синдром. Отже, коли держава перенесла дорогу збиткову війну і має безліч внутрішніх проблем, то її публіцистиці не слід розпалювати нової європейської пожежі.

ЛІТЕРАТУРА

1. История дипломатии / Под ред. В. Хвостова. – Дипломатия в новое время. 1871-1914. – М.: Политиздат, 1963. – Т. 2. – 417 с.; Манфред А.З. Образование франко-русского союза. – М.: Наука, 1975. – 532 с.; Сказкин С.Д. Конец австро-русско-германского союза. Исследование по истории русско-германских отношений в связи с восточным вопросом. – М.: РАНИОН, 1928. – Т. 1. – 356 с.; Его же. Дипломатия А.М. Горчакова в последние годы его канцлерства // Международные отношения XVI-XX вв. – М.: Наука, 1964. – С. 54-87; Хевролина В.М. Русско-турецкая война 1877-1878 гг. и общественное движение в России // Вопросы истории. – 1978. – № 9. – С. 32-41; Хвостов В.М. Проблемы истории внешней политики России и международные отношения. – М.: Наука, 1977. – 401 с.
2. Бюлов. Внешняя политика Германии. – Одесса: Книгоиздательство А.А. Ивасенко, 1915. – 75 с.; Gorianow S. The alliance of the Three Emperies // American Historical Review. – 1948. – January. – P. 24-32; Kannan G. The decline of Bismarck's European Alliances and Alignments 1871-1890. – New York, 1931. – 327 p.
3. Историография истории южных и западных славян. – М.: Изд. Московского университета, 1987. – С. 50-97.
4. Богучарский В.Н. Из прошлого русского общества. – СПб.: Общественная польза, 1904. – 275 с.; Розенберг В., Якушин В. Русская печать и цензура в прошлом и настоящем. – М.: Изд. Сабашниковых, 1905. – 546 с.; Саламон Л. Всеобщая история прессы. – СПб.: Б.и., 1909. – 765 с.; Сементковский Р.И. М.Н. Катков. Его жизнь и литературная деятельность. – СПб., 1892. – 236 с.; Цертелев Д.Н. Печать и общественное мнение. – СПб.: Тип. А. Суворина, 1905. – 68 с.
5. Чернуха В.Г. Самодержавие и печать // История СССР. – 1986. – № 11. – С. 52-66.
6. Хевролина В.М. Власть и общество. Борьба в России по вопросам внешней политики. 1878-1894. – М.: Норма Информ, 2000. – 342 с.
7. Корнилов А. Курс истории России XIX века. – М.: ООО Изд. Астрель, 2004. – С. 708.
8. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М.: Книга, 1991. – С. 383.
9. Аксаков И. Общеввропейская политика. Статьи разного содержания. – М., 1887. – Т. 8. – 329 с.; Леонтьев К. Национальная политика как орудие всемирной революции. – М., 1889. – 48 с.; Татамшев И. Политическая судьба Константинополя, Балканских народов и отношение их к России и Западноевропейским государствам. – СПб., 1887. – 87 с.; Штур Л. Славянство и мир будущего. – СПб., 1867. – 74 с.
10. Цит. по Виноградов К.Б. Мировая политика XIX в. События и люди. – Л.: Изд. Ленинградского ун-та, 1991. – С. 108.
11. Голос. Газета политическая и литературная. – 1879. – Январь-август.
12. Правительственный вестник. – 1879. – 17 августа.
13. Московские ведомости. – 1879. – Январь-март.
14. Русский вестник. – 1879. – № 1. – Январь.
15. Московские ведомости. – 1879. – 11 сентября.
16. Газета А. Гатцука. – 1879. – 17 февраля, 3 марта, 14 апреля.
17. Вестник Европы. – 1879. – Кн. 10.
18. Вечерняя газета. – 1879. – 14, 17 января.
19. Там же. – 1879. – 2 февраля.
20. Там же. – 1879. – 2 марта.